

ยมกในบทประพันธ์ของพาณะ¹

นาวิน วรรณเวช
ชานป์วิชช์ ทัดแก้ว

บทคัดย่อ

ยมกเป็นศัพท์ทางภาษาศาสตร์ประเภทหนึ่งซึ่งเป็นที่นิยมในวรรณคดีสันสกฤต หมายถึง การซ้ำพยางค์เป็นคู่ พยางค์ที่ซ้ำกันนั้นต้องมีความหมายต่างกัน บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ยมกในร้อยกรองของพาณะกวีสันสกฤต คนสำคัญ เพื่อให้เข้าใจรูปแบบการใช้ยมกในการประพันธ์ร้อยกรองในวรรณคดีสันสกฤตโดยมีสมมติฐานว่ายมกสามารถแสดงวัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะได้ ผลการศึกษาพบว่า ในร้อยกรองของพาณะ 25 บท มียมกปรากฏอยู่ 29 ครั้ง ซึ่งยมกดังกล่าวล้วนเป็นยมกขนาดสั้น จำนวนพยางค์ที่ซ้ำกันมากที่สุดคือ 2 พยางค์ ยมกส่วนใหญ่ปรากฏอยู่ตำแหน่งติดกันหรือใกล้กัน มักอยู่กลางบาท หากเป็นยมกรูปแบบที่เคยปรากฏมาก่อน พาณะจะกำหนดให้ยมนั้นมีเสาะด้วย ยมกลักษณะเหล่านี้จึงแสดงถึงลีลาเฉพาะของการประพันธ์ร้อยกรองของพาณะได้ และสามารถนำไปใช้เป็นเกณฑ์ในการวินิจฉัยร้อยกรองของพาณะที่ยังมีปัญหาเรื่องผู้แต่งได้ต่อไป

คำสำคัญ: ยมก พาณะ วรรณคดีสันสกฤต

---

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทเรื่อง วัจนลีลาในร้อยกรองของพาณะ ซึ่งได้รับทุนอุดหนุนการศึกษาประจำปีการศึกษา 2558 จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Yamaka in Bāṇa's Poetry

Nawin Vannavach
Chanwit Tudkeao

Abstract

Yamaka, one of well-known verbal figures of speech in Sanskrit literature, is syllabic repetition with different meaning. It is the objective of this essay to analyze *Yamaka* in *Bāṇa's* poetry, one of major Sanskrit poets, in order to understand forms of *Yamaka* used in Sanskrit composition with the assumption that *Yamaka* is indicative of the style of *Bāṇa's* poetry. The findings are that in *Bāṇa's* poetry *Yamaka* appear 29 times in 25 stanzas. All of these are short *Yamakas*. Most often appearing are two close, or almost, syllabic repetitions in the middle of stanzas. Sometimes *Śleṣa*, Sanskrit punning, appears as old-fashioned *Yamaka*. Hence, these aspects are to be considered as the individual style of *Bāṇa's Yamaka*, and the criteria to resolve the question of the authorship of *Bāṇa's* poems.

Keywords: *Yamaka*, *Bāṇa*, Sanskrit literature

บทนำ

“อสังการ” ตามรูปศัพท์แปลว่า การทำให้พอดี การทำให้เหมาะสม การประดับตกแต่ง หรือความงดงาม เป็นศัพท์เฉพาะในทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต หมายถึง ศิลปะในการตกแต่งภาษาให้ไพเราะงดงาม มีชั้นเชิง ประณีตแยบคาย (Monier-Williams, 2008, p. 94) อสังการแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ ศัพท์สังการคืออสังการทางเสียง และอรรถสังการคืออสังการทางความหมาย ยมกเป็นศัพท์สังการที่สำคัญประเภทหนึ่งในทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตที่กวีสันสกฤตในอินเดียนิยมใช้ในการประพันธ์เพื่อให้เกิดเสียงที่ไพเราะ

เราอาจนิยามได้ว่ายมกคือการซ้ำพยางค์เป็นคู่ ๆ ไม่จำกัดความยาวของพยางค์ที่ซ้ำ กล่าวคือ ยมกที่ซ้ำกันบาทใดบาทหนึ่งทั้งบาท ทั้งบท หรือที่ตำแหน่งใดก็ได้ พยางค์ที่ซ้ำกันนั้นจะมีความหมายต่างกัน² หรืออาจไม่มีความหมายก็ได้ ตำราการประพันธ์ต่าง ๆ ล้วนแบ่งประเภทของยมกตามตำแหน่งที่เกิดยมกและจำนวนพยางค์ที่ซ้ำเป็นคู่ ส่งผลให้รายละเอียดเกี่ยวกับประเภทของยมกในตำรา

---

² น่าสังเกตว่า ข้อกำหนดว่าพยางค์ที่ซ้ำกันต้องได้ความหมายต่างกันนั้นอาจเกิดในสมัยหลัง เพราะเมื่อตรวจสอบยมกในนาฏยศาสตร์แล้วพบยมกประเภทหนึ่งชื่อ “สันทัษฏยมก” ซึ่งภรตมุนีให้ตัวอย่างดังนี้

paśya paśya ramaṇasya me guṇān
yena yena vaśagāṃ karoti mām/
yena yena hi mamaiti darśanam
tena tena vaśagāṃ karoti mām //17.72//

จะเห็นว่า พยางค์ที่ซ้ำกันนั้นแปลได้ความหมายเหมือนกัน ยมกในที่นี้จึงอาจเป็นการเน้นความหมาย มิใช่การใช้เสียงเดียวกันที่ได้ความหมายต่างกันแต่อย่างใด

แต่ละเล่มไม่เหมือนกัน³ ยมกเป็นศัพท์าลังการที่ปรากฏมาแต่ในสมัยพระเวท และเป็นอสังการเก่าแก่ประเภทหนึ่งในจำนวนอสังการทั้ง 4 ประเภท ได้แก่ อุปมา รูปกะ ทีปกะ และยมก ที่ปรากฏในตำรานาฏยศาสตร์ของภรตมุณี การใช้ยมกย่อมทำให้เสียงที่ซ้ำกันเป็นคู่ๆ ได้ความหมายต่างกันไป นอกจากนี้จะเป็นการแสดงความสามารถทางการประพันธ์ของกวีแล้ว ยังก่อให้เกิดความอัศจรรย์ใจแก่ผู้อ่านวรรณคดีอีกด้วย

ตัวอย่างยมกในวรรณคดีสันสกฤต

1) *ภัญญิกาวยะ* หรือ *ราวณวะ* “การสังหารราวณะ” ตำราไวยากรณ์ที่แต่งเป็นเรื่องราวมาณะทั้งเรื่อง เป็นมหากาวยะหรือวรรณคดีเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่ง

na vānaraiḥ parākrāntāṃ mahadbhir bhīmavikramaiḥ/

na vā naraiḥ parākrāntāṃ dadāha nagarīṃ kapiḥ //10.10//

ขุนกระบี่ได้เผาเมืองไปแล้ว เมืองนั้นเหล่าวานรผู้ยิ่งใหญ่ ผู้แก้วกล้าน่าเกรงขาม หรือแม้แต่มนุษย์ทั้งหลายก็ยังไม่เคยโจมตีมาก่อน

ตัวอย่างดังกล่าวนี้เป็นตอนที่หนุมานเผาเมืองลงกา ยมกในคำประพันธ์นี้ปรากฏในส่วนต้นของคำประพันธ์ คือ คำว่า vānaraiḥ ในบาทที่ 1 มีเสียงเหมือนกับ vā naraiḥ ในบาทที่ 3 ทั้งสองมีความหมายต่างกัน คำในบาทแรกแปลว่า

³ เช่น *นาฏยศาสตร์* (อรรถาธิบายที่ 17 บทที่ 62–82) แบ่งยมกออกเป็น 10 ประเภท กาวยาลังการของภามหะ (อรรถาธิบายที่ 2 บทที่ 8) แบ่งเป็น 5 ประเภท ในขณะที่*กาวยประกาศ* (อรรถาธิบายที่ 9 บทที่ 352–360) แบ่งยมกออกเป็น 7 ประเภท เป็นต้น การที่ยมกแบ่งออกเป็นหลายประเภทอาจขึ้นอยู่กับการแบ่งบาท ดังที่มัมมภูกะกล่าวไว้ใน*กาวยประกาศ*ว่า หากแบ่งบาทหนึ่งออกเป็น 2 ส่วน ยมกที่เกิดขึ้นก็จะมี 20 ชนิด หากแบ่งบาทหนึ่งออกเป็น 3 ส่วน ยมกจะมีได้ 30 ชนิด หากแบ่งออกเป็น 4 ส่วน ก็จะมียมกเกิดขึ้นได้ถึง 40 ชนิด และเนื่องจากแต่ละส่วนของบาทก็ซ้ำกันได้อีก ยมกจึงอาจเกิดขึ้นได้นับพันชนิด ดูรายละเอียดยมกในมติของมัมมภูกะได้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง *ศัพท์าลังการในเรื่อง พุทธจริต ของอัศวโฆษ* ของ วชิราภรณ์ วรรณดี (2522, น. 69–70)

“ด้วยวานรทั้งหลาย” ส่วนพยางค์ที่ซ้ำกันนั้น กวีแยกเป็นสองคำซึ่งแปลได้ว่า “หรือด้วยมนุษย์ทั้งหลาย”

2) พุทธจริต วรรณคดีพุทธศาสนามหายานเรื่องสำคัญ แต่งโดยอัครโฆษ มีเนื้อหาเกี่ยวกับ พุทธประวัติ

athājñāyā bhartṛsutasya tasya

nivartayāmāsa ratham niyantā/

tataḥ kumāro bhavanam tadeva

cintāveśaḥ sūnyamiva prapede //3.38//

ลำดับนั้น สารทศักรธไปรอบ ๆ ตามพระบัญชาของโอรส จากนั้น พระกุมารทรงครุ่นคิด ประหนึ่งว่าเสด็จถึงพระราชวังที่ว่างเปล่านั้นเพียง

ตัวอย่างดังกล่าวมียมกปรากฏในบาทแรก คือ ซ้ำพยางค์ tasya สองรอบ tasya แรกเป็นของคำว่า sutasya ซึ่งแปลว่า “ลูกชาย” ในขณะที่ tasya คำหลังนั้น เป็นนิยมสรรพนาม ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นว่า ยมกคือการซ้ำพยางค์ที่เป็นบางส่วนของ คำก็ได้ ต่างกับตัวอย่างแรกที่มีความหมายซึ่งแปลได้ทั้งหมด

บทความนี้จะพิจารณาการใช้ยมกในร้อยกรองของพาณะ⁴ ในหมู่นักเรียน วรรณคดีสันสกฤต เป็นที่ทราบกันดีว่า พาณะเป็นกวีสันสกฤตผู้มีชื่อเสียงคนสำคัญ มีชีวิตอยู่ในสมัยตอนต้นถึงตอนกลางคริสต์ศตวรรษที่ 7 งานเขียนของพาณะ มีอิทธิพลต่อตำราการประพันธ์และวรรณคดีสันสกฤตเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การประพันธ์ร้อยแก้ว 2 เรื่อง ได้แก่ กาทัมพรี และหรรษจริต ทั้งสองเรื่องนี้เป็น มาตรฐานในการประพันธ์ร้อยแก้วในสมัยต่อมา ดังจะเห็นได้จากตำราการประพันธ์ วรรณคดีสันสกฤตต่าง ๆ ที่กำหนดแนวทางการประพันธ์ร้อยแก้วไว้โดยใช้กาทัมพรี และหรรษจริตเป็นต้นแบบ เช่น สาหิตยทรรปณะ ปริเฉทที่ 6 ไศลกบทที่ 567–570

⁴ บางคนเติมคำว่า ภักฏะ (bhāṭṭa) ในชื่อพาณะ กลายเป็น พาณภักฏะ หรือ ภักฏพาณะ ก็มี คำว่า “ภักฏ” เป็นรูปภาษาปรากฏคำเดียวกับ ภฤตฤ ในภาษาสันสกฤต แปลว่า “ผู้เป็นใหญ่” เป็นคำเสริมความ ใช้ในความหมายยกย่อง

ของ วิศวนาถ⁵ เป็นต้น ความสำคัญของพาณะที่มีต่อการประพันธ์ร้อยแก้วสันสกฤต เป็นที่รู้จักกันอย่างดี จนบางครั้งจะเห็นได้ว่า ความสำคัญอันเนื่องด้วยร้อยแก้วนั้น กลบความสามารถในการประพันธ์ร้อยกรองไปโดยปริยาย งานร้อยกรองของพาณะ จึงไม่เป็นที่นิยมศึกษาและไม่มีผู้กล่าวถึงมากนัก

เมื่อพิจารณาผลงานร้อยกรองของพาณะจะเห็นว่าพาณะแต่งร้อยกรองไว้เป็นจำนวนมากเช่นกัน แต่ในวรรณคดีสันสกฤตไม่ระบุงานร้อยกรองของพาณะ เนื่องจากงานร้อยแก้วโดดเด่นกว่า ดังที่ปรากฏว่าร้อยกรองของพาณะส่วนหนึ่งที่แทรกอยู่ในร้อยแก้วทั้งสองเรื่องดังกล่าว ทั้งร้อยกรองเกริ่นนำทั้งสองเรื่องและที่แทรกอยู่ในเรื่อง รวมทั้ง *จันทีศตกะ* ร้อยกรองประเภทสโตตระ⁶ อีกร้อยบทยี่สิบสองบทซึ่งพาณะแต่งขึ้นเพื่อสรรเสริญวีรกรรมของพระนางจันทีหรือพระนางทศาคาซึ่งเป็นปางดุร้ายของพระแม่อุมาเมื่อคราวปราบมहिษาสูร ยิ่งไปกว่านั้นยังมีร้อยกรอง

---

⁵ วิศวนาถ ผู้แต่ง*สาหิตยทรรปณะ* กล่าวถึงลักษณะคำประพันธ์ร้อยแก้วในภาษาสันสกฤต 2 ประเภท ได้แก่ กถาและอาชยาธิกา ว่า

ในกถา เรื่องราวที่ดงามประพันธ์ด้วยร้อยแก้ว ควรแทรกฉันทอาชยา
ฉันทวิคตระ หรืออปวิคตระไว้ตามที่ต่าง ๆ //6.567//

ส่วนอาชยาธิกานั้น (ประพันธ์ด้วยร้อยแก้ว) เหมือนกถา มีบทประณามพจน์ด้วย
ร้อยกรองในตอนต้น การกล่าวถึงนักวิจารณ์ที่นิสัยไม่ดี ตามมาด้วยวงศ์ตระกูล
ของกวี //6.568//

จะเห็นว่า ประเด็นการแทรกฉันท รวมทั้งการกล่าวถึงนักวิจารณ์ที่นิสัยไม่ดีและวงศ์ตระกูลของกวีนั้นเป็นรูปแบบของเรื่อง*กาทมพรี*และ*หรรษจริต*ที่พาณะแต่งนั่นเอง แสดงว่าร้อยแก้วของพาณะเป็นแบบอย่างหรือมาตรฐาน การประพันธ์ร้อยแก้วที่กวีอื่นควรปฏิบัติตาม

⁶ สโตตระ ตามรูปศัพท์มาจาก ธาตุ สตุ “สดุดี, สรรเสริญ” + ปัจจัย ตฺร ในนามกฤต หมายถึงสิ่งที่ใช้สดุดีหรือสรรเสริญเทพเจ้า สโตตระจัดอยู่ในวรรณคดีสันสกฤตประเภทชั้นทกาวยะหรือรวมบทประพันธ์ที่มีเนื้อความจบในบทเดียว โดยมีเนื้อหาสำคัญเป็นการสดุดีเทพเจ้าที่กวีนับถือ สโตตระเป็นวรรณคดีที่เกิดขึ้นเมื่อความคิดเรื่องภักติมีความสำคัญในศาสนาฮินดู วรรณคดีสโตตระเรื่องสำคัญ ได้แก่ *จันทีศตกะ* ของ พาณะ และ*เทวีศตกะ* ของ อานันทวรรณนะ ทั้งสองเป็นรวมบทประพันธ์ร้อยบทยี่สิบสองบทสรรเสริญพระนางทศาคา *อิศวรศตกะ* รวมบทประพันธ์ร้อยบทยี่สิบสองบทสรรเสริญพระศิวะ เป็นต้น

อีกหลายบทที่กระจัดกระจายในหนังสือชุมนุมสุภาชิตภาษาสันสกฤตต่าง ๆ ที่ผู้รวบรวมสุภาชิตต่างยกให้เป็นผลงานของพาณะซึ่งยังมีปัญหาเรื่องผู้แต่งเพราะยังไม่มีหลักฐานรองรับ ปัญหาเรื่องผู้แต่งที่ปรากฏย่อแสดงให้เห็นว่า ผลงานร้อยกรองของพาณะเป็นข้อมูลที่น่าสนใจนำมาศึกษาต่อไป แม้เราจะยังตอบไม่ได้ว่ามีผลงานที่น่าเชื่อว่าเป็นของพาณะอย่างแท้จริงมากเพียงไรก็ตาม ด้วยเหตุนี้ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาจะใช้ข้อมูลหลักคือร้อยกรองที่ยอมรับกันว่าเป็นผลงานของพาณะเท่านั้น ได้แก่ ร้อยกรองที่แทรกในเรื่อง *กาทมพรีกับหรรษจริต* และร้อยกรองอีก 102 บทในเรื่อง *จันทิสตกะ* ทั้งสามเรื่องเป็นบทประพันธ์ที่ไม่มีผู้โต้แย้งเรื่องผู้แต่งแล้วในปัจจุบัน

ร้อยกรองของพาณะแสดงชั้นเชิงและฝีมือการประพันธ์ไว้มิใช่น้อย แสดงลีลาภาษาที่น่าสนใจอย่างยิ่ง เช่น การใช้คำสมาสยาว แม้ร้อยกรองจะถูกจำกัดด้วยกรอบของฉันทลักษณ์ แต่พาณะก็ใช้สมาสติดกันยาวมากถึง 10 คำ กินเนื้อที่ 2 บาทซึ่งไม่ปรากฏในกวีทั่วไป เช่น *กาทมพรี* บทที่ 4 และ *หรรษจริต* บทที่ 1.1 เป็นต้น นอกจากนี้พาณะยังนิยมใช้เสลชะอีกหลายครั้งซึ่งเป็นอรรดาดังการที่ซับซ้อนประเภทหนึ่ง คือ คำเดียวกันแต่แปลความหมายได้หลายนัยอีกด้วย จะเห็นได้จากตัวอย่างเสลชะในบทประพันธ์ร้อยกรองบทที่ 14 ในอุจจวาสะที่ 1 ในเรื่อง *หรรษจริต* ดังนี้

kīrtiḥ pravarasenasya prayātā kumudojjvalā /

sāgarasya paraṃ pāraṃ kapiseneva **setunā** // 1.14 //

เกียรติของกวีประวารเสนอันเรื่องรองดุจดอกบัวกุ่มุทนั้นขจรขจายไปยังอีกฝั่งหนึ่งของสาครด้วยบทประพันธ์เสตุพันธุ เสมือนกองทัพวานรที่ไปถึงอีกฝั่งหนึ่งของสาครได้ด้วยสะพาน

setunā ในตัวอย่างนี้แปลว่า “สะพาน” และนอกจากนั้นยังหมายถึงชื่อของวรรณคดีเรื่อง “เสตุพันธุ” ดังนั้น คำนี้จึงเป็นการใช้เสลชะ เพราะมีหลายความหมายทำให้ต้องแปลคำนี้สองครั้งด้วยกัน

นอกจากนี้ร้อยกรองอีกหลายบทแสดงว่าพาดะไฟใจที่จะแต่งคำประพันธ์ให้มีเสียงไพเราะ เช่น การใช้ลาฏานุปราสะ ซึ่งเป็นศัพท์การประเภทหนึ่งที่มีลักษณะเด่น คือ คำคำที่มีความหมายเดียวกันเป็นคู่ เช่น *จันทีศตกะ* บทที่ 24 ดังนี้

sārṅginbāṇaṃ vimuñca bhramasi balirasau saṃyataḥ kena bāṇo
gotrāre hanmyahaṃ te ripumamararipustveṣa gotrasya śatruḥ /
daityā vyāpādyatāṃ drāgaja iva mahiṣo hanyate manmahe 'dye-
tyutprāsyomā purastādanu danujatanuṃ mṛdhatī trāyatāṃ vah //24//

พระนางอุมาทรงเฆาะเย้ยอยู่ก่อนว่า

“ดูก่อนพระวิษณุ นั่นคืออสูรพลี ใครผูกอสูรพาดะ (/ลูกศร) ไว้แล้ว

จงปลดปล่อยพาดะ (/จงแผลงศร) ไปเสียเถิด

ดูก่อนพระอินทร์ ข้าจะฆ่าศัตรูของท่าน อสูรตนนั้นเป็นอริของวงศ์ตระกูล

ดูก่อนแทตย์ทั้งหลาย มหาสูรย์อมฤตสังหารเหมือนแพะในพิธีบูชาบวงสรวงข้าใน
วันนี้”

แล้วทรงบดขยี้ร่างทานพมิษะนั้นภายหลัง ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

จะเห็นว่ามีการซ้ำคำว่า ripu “ศัตรู” กับ amararipu “ศัตรูของเทวดา” ซึ่งหมายถึง “อสูร” และคำว่า gotra “วงศ์ตระกูล” กับ gotrāri “ผู้เป็นอริกับวงศ์ตระกูล” ซึ่งหมายถึง “พระอินทร์” นั่นเอง

ด้วยเหตุนี้ร้อยกรองของพาดะจึงแสดงฝีมือการประพันธ์ของพาดะได้เป็นอย่างดีซึ่งจะเห็นได้จากการใช้อลังการต่างๆ และสมาดังกล่าว ในบรรดาอลังการที่ปรากฏในงานของพาดะ ยมกนับว่าเป็นศัพท์การที่ปรากฏอย่างโดดเด่นอันแสดงให้เห็นลักษณะเฉพาะของวัจนลีลาบางประการได้ บทความนี้จึงมุ่งวิเคราะห์ยมกในร้อยกรองของพาดะเพื่อให้เข้าใจว่า พาดะนิยมใช้ยมกแบบใด ทั้งนี้ เนื่องจากร้อยกรองของพาดะบางส่วนยังมีปัญหาอยู่ว่าเป็นผลงานของพาดะหรือไม่ เช่น ร้อยกรองในชุมนุมสุภาสิตต่างๆ ดังนั้นในการวิเคราะห์ต่อไปนี้ ผู้ศึกษาจะพิจารณาจากร้อยกรองที่ไม่มีปัญหาเรื่องผู้แต่ง กล่าวคือ เป็นผลงานที่ยอมรับ

กันว่าเป็นของพาดะ อันได้แก่ ร้อยกรองในกาทมพี วรรณจรี และจันทีศตกะ จึงอาจกล่าวได้ว่า ผลการศึกษาที่ได้นอกจากจะทำให้ประจักษ์ถึงวัจนลีลาในการ ประพันธ์ร้อยกรองอันเป็นลักษณะเฉพาะตัวของพาดะแล้ว ยังทำให้เราได้เกณฑ์ พิจารณาร้อยกรองของพาดะที่ยังมีปัญหारे่องผู้แต่งโดยดูจากลักษณะการใช้ยมก ได้อีกด้วย

ยมกในร้อยกรองของพาดะ

ในร้อยกรองของพาดะจำนวนทั้งสิ้น 173 บท มียมกปรากฏ 25 บท คิดเป็นร้อยละ 14.45 ร้อยกรองที่มียมก ได้แก่ กาทมพี บทที่ 2, 6, 13 วรรณจรี บทที่ 4.4, 8.2 และจันทีศตกะ บทที่ 1, 6, 16, 23, 24, 27, 28, 31, 34, 40, 41, 42, 50, 57, 59, 62, 67, 83, 97 และ 101 ใน 25 บทเหล่านี้ มียมกนับรวม ได้ทั้งสิ้น 29 ครั้ง เหตุที่จำนวนยมกไม่เท่ากับจำนวนร้อยกรอง เพราะร้อยกรอง บางบทมียมกมากกว่า 1 ครั้ง ทั้งนี้ไม่ปรากฏยมกที่ซ้ำทั้งบาทหรือทั้งบทแต่อย่างใด

เมื่อพิจารณายมกในร้อยกรองของพาดะทั้งหมดจะเห็นได้ว่า พยางค์ที่ มาซ้ำกันนั้นมักอยู่ใกล้กัน ส่วนพยางค์ที่อยู่ห่างกันมีจำนวนน้อยกว่าอย่างมาก กล่าวคือ มียมกที่อยู่ห่างกัน 4 ครั้งในจำนวนยมก 29 ครั้ง คิดค่าความถี่ได้ร้อยละ 17.2 ยมกที่อยู่ห่างกันในร้อยกรองของพาดะมีดังนี้

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ **khalās**
tudantyaḥ bandhanaśṛṅ**khalā** iva /
manastu sādhuḍhvanibhiḥ pade pade
haranti santo maṇinūpurā iva //6//

คนชั่วที่ขอบตำหนิผู้อื่น กล่าววาจารุนแรง สามารถทำอันตรายได้
เหมือนโซ่ตรวนที่ส่งเสียงไม่ไพเราะและทำให้เป็อนสนิม
ส่วนสัตบุรุษยอมใ้มน้ำวใจเราได้ด้วยเสียงอันไพเราะในทุกถ้อยคำ
เหมือนกำไลข้อเท้าแก้วที่ใ้มน้ำวใจเราได้ด้วยเสียงไพเราะในทุกย่างก้าว

khala คำแรกแปลว่า “คนชั่ว” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งในคำว่า śṛṅkhala ซึ่งแปลว่า “โซ่ตรวน”

bhūṣāṃ bhūyastavādyā dviguṇataramahaṃ dātumevaiṣa lagno
bhagne daityena darpānmahiṣitavapuṣā kiṃ **viṣāṇe** viṣaṇṇam /
ityuktvā pātu māturmahiṣavadhamahe kuṅjarendrānānasya
nyasyannāsyē guho vaḥ smitasitarucinī dveṣiṇo dve **viṣāṇe** //67//

“วันนี้ข้าตั้งใจจะมอบเครื่องประดับให้แก่เจ้าเป็นสองเท่า นั่นเทียว
เมื่องาถูกแทศร้ายร่างควายทำลายไปแล้วด้วยความหึงผยอง เจ้าจะโศกเศร้าไปทำไม”
สกันทกุมารตรัสเช่นนี้แล้วโยนเขาทั้งสองทิ้งดงามด้วยสีขาวยของรอยยิ้ม
ไปยังพระพักตร์ของพญาช้างในพิริเฉลิมนลองค์การสังหารมहिษาสูรของพระมารดา
ขอพระองค์จงคุ้มครองพวกท่าน

viṣāṇa คำแรก แปลว่า “งาของพระพิฆเนศวร” ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า “เขาของมहिษาสูร”

mūrdhnaḥ **sūlam** mamaitadviphalamabhimukhaṃ śaṃkarotkhātasūlam
saṅgrāmāddūrametaddhṛtamari hariṇā manmanaḥ karṣatīva /
garvādevaṃ kṣipantaṃ vibudhajanavibhūndaityasenādhināthaṃ
śarvāṅī pātu yuṣmānpadabharadalanātpṛaṇato dūrayantī //83//

“ตรีศูลที่พระศิวะสังกรทรงยกขึ้นแล้วพุ่งมานั้นไร้ผลเพราะทำให้ข้าปวดหัวเท่า นั้น
จักรที่พระหริทรงไว้ประหนึ่งจะโน้มน้ำหนักเข้าให้ไกลจากสงคราม”
พระนางศรราวาณิผู้น้ำหนักพระบาทบดขยี้สังหารจอมทัพของเหล่าแทศย์
ผู้ดูหมิ่นพระเป็นเจ้าของทวยเทพด้วยความหึงผยองเช่นนี้ จงคุ้มครองพวกท่าน
ด้วยเถิด

sūlam คำแรกแปลว่า “ความเจ็บปวด” ส่วนคำหลังแปลว่า “ตรีศูล” อาวุธ
ของพระศิวะ

srastāṅgaḥ sannaceṣṭo bhayahatavacanaḥ sannadordaṅḍasākhah

sthāṇurdrṣṭvā yamājau kṣaṇamiha saruṣaṃ **sthāṇu**revopajātaḥ /

tasya dhvamsātsurārermahiṣitavapuṣo labdhamānāvakāśah

pārvatyā vāmapādaḥ śamayatu duritaṃ dāruṇaṃ vaḥ sadaiva //101//

พระศิวะครั้นเห็นอสูรที่เกรี้ยวกราดในสนามรบตนใดเพียงชั่วครู่ก็มีกายแข็งที่อเป็นเสา

เพราะพระองค์มีสิริระว่างกะปลกกะเปลี้ย มีการเคลื่อนไหวชะงักงัน

มีคำพูดถูกทำลายด้วยความกลัว มีก้านคือท่อนพาทहतกลง

ขอพระบาทข้างซ้ายของพระนางปารวตีที่ได้โอกาสแห่งเกียรติยศ

จากการทำลายอสูรว่างควายตนนั้น

จงจัดอุปสรรคอันโหดร้ายของพวกท่านในกาลทุกเมื่อเทอญ

sthāṇu คำแรกแปลว่า “พระศิวะ” ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า “เสา”

ในบทประพันธ์ 4 บทที่แสดงให้เห็นถึงยมกที่อยู่ห่างกันนั้น บทแรกมาจาก *กาทมพรี* ส่วนอีกสามบทที่เหลือมาจาก *จันทีศตกะ* จะเห็นว่ายมกที่อยู่ห่างกันนั้นมีทั้งที่อยู่ในบาทเดียวกัน คือ บทประพันธ์ที่ 3 และ 4 โดยพยางค์ที่ซ้ำกันนั้นปรากฏในหน้าบาทและท้ายบาทอย่างชัดเจน ส่วนยมกที่แยกกันอยู่คนละบาท จะเห็นได้จากบทแรกซึ่งปรากฏยมกในตอนท้ายบาทที่ 1 และ 2 และบทประพันธ์ที่ 2 ซึ่งปรากฏยมกในตอนท้ายบาทที่ 2 และ 4 ตามลำดับ

ส่วนยมกที่พยางค์ซ้ำกันอยู่ใกล้กันนั้นมีทั้งสิ้น 24 ครั้ง ในจำนวนยมกทั้งสิ้น 29 ครั้ง คิดค่าความถี่ได้ร้อยละ 82.75 ถือเป็นยมกที่มีปรากฏมากที่สุด ในยมกจำพวกนี้มียมกที่มีพยางค์อื่นมาคั่น 9 บท ได้แก่ พยางค์ที่มาคั่น 1 พยางค์ จำนวน 6 บท 2 พยางค์ 2 บท และ 3 พยางค์ 1 บท เนื่องจากพยางค์ที่มาคั่นนั้นไม่เกิน 3 พยางค์ จึงถือว่าเป็นยมกที่มีพยางค์ที่ซ้ำกันอยู่ใกล้กันมาก ผู้ศึกษาจึงนับรวมอยู่กับยมกที่มีพยางค์ที่ซ้ำกันและอยู่ติดกันด้วย ตัวอย่างยมกลักษณะนี้ เช่น

jayanti bāṇāsuraṃmaulilālītā

daśāsyacūḍāmaṇicakracumbinaḥ /

surāsurādhīśāsikhāntāśāyino

bhavaḥchidastryambakapādapāṃśavaḥ //กาทัมพรี 2//

ละอองธุลี ณ พระบาทแห่งพระตรีเนตรซึ่งดงามอยู่บนเคียวของอสูรพาณะ⁷ สัมผัสวงรอบของจุฬามณี⁸ ของราวณะอย่างใกล้ชิด ค้างอยู่บนยอดมวยเกศาของจอมเทพและอสูร และตัดทำลายภพชาติ ย่อมมีชัยชนะ

surāsurā มาจากคำว่า sura สมาสกับ asura และ adhīśa ในคำต่อไป จึงได้เสียงซ้ำกันเป็นยมกว่า surāsurā แปลว่า ของเทพและอสูร

śūlaprotādupāntaplutamahi mahiṣādutpatantyā sravantyā

vartmanyārajyamāne sapadi makhabhujāṃ jātasamḍhyāpramohaḥ /

nṛṭyanhāsenā matvā vijayamahamaḥ mānāyāmitivādī

yāmāśliṣya pranṛtaḥ punarapi purabhitpārvati pātu sā vaḥ //16//

เมื่อชั้นบรรยากาศที่ปกคลุมพื้นดินใกล้เคียงถูกย้อมเป็นสีแดง

ด้วยสายน้ำที่พุ่งขึ้นจากมหาสมุทรทันทีที่ถูกหอกแทงไปนั้น

พระศิวะผู้หลงว่าเวลาสนธยามาถึงจึงทรงฟ้อนรำอย่างสนุกสนาน

⁷ ในการแปลคำว่า bāṇāsura ยังมีมติไม่ตรงกันอยู่ โดยทั่วไปมักแปลว่า “อสูรพาณะ” ซึ่งเป็นชื่ออสูรตนหนึ่งที่รบกับพระกฤษณะในหริวงศ์ อสูรตนนี้บูชาพระศิวะ อรรถกถากาทัมพรีบางฉบับมองว่าคำนี้แปลได้อีกอย่างว่า “ผู้ให้ปราณแก่พาณะ” ซึ่งหมายถึง บรรพบุรุษของพาณะ เป็นสมาสจากคำว่า bāṇa แปลว่าพาณะ + asu แปลว่า ปราณ หรือชีวิต + ra จากธาตุ rai แปลว่า “ให้” เนื่องจากคำประพันธ์บทนี้มุ่งนมัสการพระศิวะ อรรถกถาจารย์จึงมองว่าพาณะอาจใช้คำว่า “พาณะ” เพื่อสื่อถึงตัวของพาณะเอง เพราะทั้งพาณะที่เป็นกวีและพาณะที่เป็นอสูรต่างก็นับถือพระศิวะเช่นกัน (Kale, 1968, p.[2]) อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่าสำนวนแปลกาทัมพรีของผู้แปลชาวตะวันตกส่วนใหญ่ไม่เก็บความหมายนี้ได้ (Ridding, 1896, p. 1; Smith, 2009, p. 3)

⁸ คำว่า “จุฬามณี” ในที่นี้ ผู้ศึกษาแปลทับศัพท์จากคำว่า “cūḍāmaṇi” ในตัวบทข้างต้น ตามความเข้าใจของชาวฮินดู จุฬามณีหรือจุฬามณีหมายถึงอัญมณีประดับมงกุฏ ในขณะที่คนไทยส่วนใหญ่คุ้นเคยกับเจดีย์จุฬามณีที่อยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตามความเชื่อของพุทธศาสนา แต่ในที่นี้ใช้ตามความหมายของฮินดู

พอระลึกได้ จึงตรัสว่า “ข้ากำลังบูชาพิธิเฉลิมฉลองชัยชนะอยู่”
ทรงสวมกอดพระเทวียงค์ไต่แล้วทรงพ้อนรำอีกครั้ง
ขอพระเทวียงค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่านด้วยเทอญ

บทประพันธ์นี้มียมก 2 แห่ง ได้แก่ mahi mahi mahi คำว่า mahi คำแรก
มาจากคำว่า mahī แปลว่า “พื้นดิน” ส่วนอีกชุดหนึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า mahiṣa
หมายถึง “มहिषาสูร” นอกจากนี้ ยมกอีกแห่ง ได้แก่ mahamaha คำว่า maha
คำแรกแปลว่า “พิธิเฉลิมฉลอง” ส่วนอีกชุดหนึ่งเกิดขึ้นเพราะการสนธิ maham กับ
คำว่า aham ซึ่งแปลว่า “ข้าพเจ้า”

vaktrāṇaṃ viklavaḥ kiṃ vahaṣi bata rucaṃ skanda **ṣaṇṇāṃ viṣaṇṇāṃ**
anyāḥ ṣaṇmātaraste **bhava bhava** sakalastvaṃ śarīrārdhalabdhyā /
jihmāṃ hanmyadya kālīmīti samamasubhiḥ kaṇṭhato nirgatā **gīr**
gīrvāṇāreryayecchāmṛdupadamṛditasyādriḥ sāvātādvah //28//
“สกันทะเอ๋ย ทำไมเจ้าจึงว่าวุ่น ไบหน้าทั้งหกหมองหม่นไม่สดใสเล่า
ก็เจ้ามีแม่หกคนมิใช่หรือ ดูก่อนพระศิวะ
พระองค์จะสมบูรณพร้อมก็ด้วยได้สรีระอีกครั้งหนึ่งกลับมา
วันนี้ข้าจะสังหารนางกาลิผู้คดโกง”
ถ้อยคำนี้ออกมาจากคอบพร้อมด้วยลมหายใจของอสูร
ผู้ถูกพระนางบดขยี้ด้วยพระบาทที่อ่อนละมุน
ขอธิดาแห่งขุนเขาของคั่นจงคุ้มครองพวกท่าน

บทประพันธ์นี้มียมก 3 แห่ง ล้วนแล้วแต่อยู่ติดกันหรือใกล้กันทั้งสิ้น
ยมกแรกคือ ṣaṇṇāṃ viṣaṇṇāṃ คำว่า ṣaṇṇāṃ คำแรกแปลว่า “ของ (ไบหน้า)
ทั้งหก” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า viṣaṇṇa แปลว่า “หม่นหมอง” ยมกลำดับ
ที่ 2 คือ bhava bhava คำแรกเป็นนามฉายาของพระศิวะ ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า
“จงเป็น” ยมกลำดับสุดท้าย คือ gīrgīr คำว่า gīr คำแรกแปลว่า “เสียง” หรือ
“ถ้อยคำ” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า gīrvāṇa แปลว่า “เทวดา”

ตัวอย่างที่ยกมานั้นแสดงให้เห็นว่า พาณานิยมใช้ยมกส่วนใหญ่ให้ปรากฏ อยู่ชิดกันหรือใกล้กัน แม้จะมีพยางค์อื่นมาคั่นแต่ก็ไม่เกิน 3 พยางค์ นอกจากเรื่อง ลักษณะของยมกที่ปรากฏแล้ว จำนวนพยางค์ที่ซ้ำกันก็แสดงลักษณะเฉพาะบาง ประการด้วย ดังจะเห็นได้ว่า ยมกทั้งหมดในร้อยกรองของพาณะ 29 ครั้ง มี จำนวนพยางค์ที่ซ้ำกัน 1 พยางค์ 1 ครั้ง ได้แก่ gīrgīr คิดเป็นร้อยละ 3.44 ส่วน 2 พยางค์ ซ้ำกัน 24 ครั้ง เช่น bhava bhava และ mahamaha คิดเป็นร้อยละ 82.7 ในขณะที่ยมกซ้ำกัน 3 พยางค์ปรากฏ 4 ครั้ง เช่น śubhamaśubhama และ maghava maghava คิดค่าความถี่ได้ร้อยละ 13.7 จึงอาจกล่าวได้ว่า จำนวนพยางค์ ที่ซ้ำกัน 2 พยางค์นับเป็นลักษณะเฉพาะของยมกซึ่งปรากฏมากที่สุดในร้อยกรอง ของพาณะ

อนึ่ง ตำแหน่งของยมกในแต่ละบาทก็แสดงลักษณะที่น่าสนใจด้วยเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากตารางที่แสดงตำแหน่งของยมกในแต่ละบาทดังต่อไปนี้

ตารางที่ 1 ตำแหน่งของยมก

ตำแหน่งยมก	จำนวน	ร้อยละ
ต้นบาท ⁹	3	10.3
ท้ายบาท ¹⁰	7	24.1
กลางบาท ¹¹	14	48.2
ต้นและท้ายบาท ¹²	2	6.89
ท้ายบาทที่เชื่อมกับต้นบาท ถัดไป ¹³	3	10.3

⁹ ได้แก่ กาทัมพรี บทที่ 2 ธรรมจักริต บทที่ 4.4 และจันทีศตกะ บทที่ 31

¹⁰ ได้แก่ กาทัมพรี บทที่ 6 และ 13 และจันทีศตกะ บทที่ 27, 28, 34, 50 และ 67

¹¹ ได้แก่ จันทีศตกะ บทที่ 1, 6, 16 (2 แห่ง), 23 (2 แห่ง), 24, 28, 40, 42, 57, 59, 62 และ 97

¹² ได้แก่ จันทีศตกะ บทที่ 83 และ 101

¹³ ได้แก่ ธรรมจักริต บทที่ 8.2 และจันทีศตกะ บทที่ 28 และ 41

จากตารางนี้เรียงลำดับตำแหน่งที่ปรากฏยมกจากมากไปหาน้อยได้ว่า กลางบาท ท้ายบาท ในขณะที่ยมกที่ปรากฏต้นบาทกับท้ายบาทที่เชื่อมกับต้นบาท ถัดไปปรากฏเท่ากัน และยมกที่ปรากฏต้นและท้ายบาทปรากฏน้อยที่สุด แสดงให้เห็นว่าพจนานุกรมใช้ยมกที่อยู่กลางบาทมากกว่าตำแหน่งอื่นอย่างเห็นได้ชัด ส่วนยมกที่ปรากฏในตำแหน่งต้นและท้ายบาทนั้นได้พิจารณาแล้วในยมกที่ปรากฏ แยกกัน พจนานุกรมเห็นว่าตำแหน่งที่อยู่ตรงกลางบาทอาจเป็นจุดที่เหมาะสมที่จะมี ยมกปรากฏอยู่ก็เป็นได้ แม้ว่าพจนานุกรมจะได้ใช้ยมกที่มีขนาดยาว แต่ตำแหน่งที่ยมก ปรากฏอยู่นั้นก็ทำให้ยมกของพจนานุกรมมีความโดดเด่น และงดงามเหมาะสม ไม่ยาว จนเกินไป

ตัวอย่างยมกที่ปรากฏต้นบาท

aruṇa iva puraḥsaro raviṃ pavana ivātijavo jalāgamam /

śubhamaśubhamathāpi vā nṛṇāṃ kathayati pūrvanidarśanodayaḥ //4.4//

การเกิดขึ้นก่อนของกลางบอกเหตุย่อมบอกสิ่งที่ดีหรือไม่ดีแก่มนุษย์ทั้งหลาย

เหมือนอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ และลมที่มาไวกว่าฝน

śubhamaśubhama เป็นยมกต้นบาทที่ 3 ใน *หรรษจริต* เกิดจากสนธิ ของคำว่า śubham แปลว่า “สิ่งที่ดี, โชคดี” กับ aśubham ซึ่งแปลว่า “สิ่งที่ไม่ดี, โชคร้าย” และคำว่า atha จึงได้เสียง śubhama ซ้ำกัน 2 ชุด

merau me raudraśṛṅgākṣatavapuṣi ruṣo naiva nītā nadīnām

bhartāro riktatāṃ yattadapi hitamabhūñiḥsapatno 'tra ko 'pi /

etanno mṛṣyate yanmahīṣa kaluṣitā svardhunī mūrdhni mānyā

śambhorbhindyāddhasantī patimīti śamītārātīritumā vaḥ //31//

“คู่ออนมหิษาสูร เมื่อภูเขาเมรุมีร่างได้บาดแผลจากเขาอันดุร้าย

ข้าไม่โกรธหรือก สวามีทั้งหลายของแม่น้ำจะถูกนำไปสู่ความเหือดแห้งนั่นก็เป็นเรื่องดี

ข้าไม่โกรธ แม้ใครจะไม่มีศัตรูคู่แข่ง ข้าก็ไม่โกรธ

แต่ข้าจะไม่ทน หากแม่น้ำของสวรรค์ที่ไม่บริสุทธิ์นั้นเป็นที่เคารพบนเคียรของพระศิวะ
ศัมภู”

ขอพระนางอุมาผู้ทำลายศัตรู ผู้หยอกล้อสวามีเช่นนั้นจงจัดโทษร้ายของพวกท่าน

merau me rau เป็นยมกต้นบาทที่ 1 ในฉันทิศาสตร์ merau คำแรก
เป็นวิภัติที่ 7 ของคำว่า meru เป็นชื่อภูเขา ส่วน merau ที่มีเสียงซ้ำกันนั้น me
แปลว่า “ของซ้ำ” ส่วน rau ในพยางค์หลังนั้นเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า raudra ซึ่ง
แปลว่า “ความโกรธ”

ตัวอย่างยมกที่ปรากฏท้ายบาท

hiraṇyagarbho bhuvanāṇḍakādiva

kṣapākaraḥ kṣīramahārṇavādiva /

abhūtsuparṇo vinatodarādiva

dvijanmanāmarthapatih patistataḥ //13//

อรรณปติผู้เป็นใหญ่ในบรรดาทิวชาติก็ถือกำเนิดจากเขา

เหมือนพระพรหมหิรันยครรรค์ทรงเกิดจากไข่คือโลก

ดวงจันทร์เกิดจากเกษียรสมุทร

สุบรรณเกิดจากครรภ์ของนางวินดา

patih patis เป็นยมกที่ปรากฏท้ายบาทที่ 4 ในร้อยกรองบทที่ 13
ของกาพย์พรี pati คำแรกเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า arthapati “ผู้เป็นนายแห่งทรัพย์”
ซึ่งเป็นชื่อปู่ของพาดะ ส่วน pati ที่มาซ้ำกันนั้นแปลว่า “ผู้เป็นใหญ่”

vaktrāṇaḥ viklavaḥ kiṃ vahasi bata rucam skanda ṣaṇṇāṃ viṣaṇṇām

anyāḥ ṣaṇmātaraste bhava bhava sakalastvaṃ śarīrārdhalabdhyā /

jihmāṃ hanmyadya kālīmiti samamasubhiḥ kaṅṭhato nirgatā gīr
gīrvāṇāreryayecchāmṛdupadamṛditasyādrijā sāvatādvah //28//¹⁴

ยมกที่ปรากฏอยู่ท้ายบาทในตัวอย่างนี้ คือ ṣaṅṅāṃ viṣaṅṅāṃ คำว่า
ṣaṅṅāṃ คำแรกแปลว่า “ของ (ใบหน้า) ทั้งหก” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า
viṣaṅṅa แปลว่า “หม่นหมอง”

nirvāṇaḥ kiṃ tvameko raṇasīrasi śikhiḥśārṅgadhanvāpi vidhyaṃs
tatte dhairyam kva yātaṃ jahihī jalapate dīnatāṃ tvam na dīnaḥ /
śakto no śatrubhaṅge bhayapīśuna sunāsīra nāsīradhūlir
dhigyāsi kveti jalpanripuravadhi yayā pārvatī pātu sā vah //34//

“ดูก่อนพระอัคนี ท่านดับลงที่หน้าสมรภูมิแล้วหรือ

แม้พระวิษณุก็โจมตีจนไม่เหลือลูกศรแล้วหรือ

ดูก่อนพระวรุณ ความกล้าของท่านอยู่ไหนเล่า

ท่านย่อมนิเศร้าหมอง จงละทิ้งความเศร้าหมองเสียเถิด

ดูก่อนพระอินทร์ผู้แสดงความกลัว ท่านมีกองทัพหน้าเป็นฝุ่นละออง

ไม่อาจทำลายศัตรูได้เสียแล้ว โอ ท่านจะไปไหนเล่า”

เมื่อศัตรูพุดเช่นนี้แล้วถูกพระนางองค์ใดสังหาร ขอพระนางองค์นั้นจงคุ้มครองพวกท่าน

ตัวอย่างนี้มียมกท้ายบาทที่ 2 คือ dīnatāṃ tvam na dīnaḥ คำว่า dīna
คำแรกเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า dīnatā แปลว่า “ความเศร้าหมอง” ส่วน dīna คำหลัง
แปลว่า “ผู้เศร้าหมอง”

¹⁴ ดูคำแปลที่หน้า 12

ตัวอย่างยวมกที่ปรากฏอยู่กลางบาท

vaktrāṇaṃ viklavaḥ kiṃ vahasi bata rucam skanda ṣaṇṇāṃ viṣaṇṇāṃ
anyāḥ ṣaṇmātaraste **bhava bhava** sakalastvam śarīrārdhalabdhyā /
jihmāṃ hanmyadya kālīmiti samamasubhiḥ kaṇṭhato nirgatā gīr
gīrvāṇāreryayecchāmṛdupadamṛditasyādriḥ sāvātādvah //28//¹⁵

บทประพันธ์นี้มียวมกที่อยู่กลางบาท คือ bhava bhava คำว่า bhava
คำแรกเป็นนามฉายาของพระศิวะ ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า “จงเป็น”

gamyam nāgnera cendoḥ sapadi dinakṛtām dvādaśānāmasahyam
śakrasyākṣṇām **sahasram saha** surasadasā sādayantam prasahya /
utpātogrāndhakārāgamamiva mahiṣam nighnatī śarma diśyād
devī vo vāmapādāmburhanakhamayaiḥ pañcabhiścandramobhiḥ //42//

เมื่อสังหารมหิษาสูรผู้ประดูจการมาของควมมีดขึ้นอุกฤษฏ์อันเป็นหายนะ
ขอพระเทวีจซึ่งที่พึ่งแก่พวกท่านด้วยดวงจันทร์ทั้งห้าที่เกิดขึ้น

จากนขาคือดอกบัวทั้งห้าของพระบาทข้างซ้าย

ที่พึ่งที่เอาชนะและพิชิตดวงตาทั้งพันของท้าวสักกะกับเทวสภา

ที่ไฟไปไม่ถึง ดวงจันทร์โคจรไม่ถึง และเป็นไปไม่ได้สำหรับดวงอาทิตย์ทั้งสิบสองดวง

sahasram saha เป็นยวมกที่ปรากฏอยู่กลางบาทที่ 2 saha อันแรกเป็น
ส่วนหนึ่งของคำว่า sahasra แปลว่า “หนึ่งพัน” ส่วนอีกคำเป็นนิบาตแปลว่า “กับ,
พร้อมด้วย”

¹⁵ ดูคำแปลที่หน้า 12

naṣṭānaṣṭau gajendrānavata na vasavaḥ kiṃ diśo drāggṛhītāḥ
 sārṅginsaṅgrāmayuktyā laghurasi gamitaḥ sādhu tārksyeṇa taikṣṇyam /
 utkhātā netrapaṅktirna tava samarataḥ paśya naśyadbalaṃ svam
 svarnāthetyāttadarpam vyasumasuramumā kurvati trāyatām vaḥ //57//
 “ดูก่อนเทพวสุทั้งหลาย ไม่ต้องคุ้มกันพญาช้างทั้งแปดที่หายไปหรอก
 พวกท่านจะรีบถือครองทิศทั้งหลายไปทำไม ดูก่อนพระวิษณุ
 พระองค์รีบทรงครุฑไปจึงว่องไวด้วยพร้อมในการสงคราม
 ดูก่อนพระอินทร์ที่พึ่งแห่งสรวงสวรรค์ แถวของดวงตาทั้งหลายพระองค์ไม่ถูกทำลาย
 จงดูไพร่พลของพระองค์ที่กำลังพินาศจากการสู้รบเถิด”
 ขอพระนางอุมาผู้ตรีศเช่นนั้นแล้วสังหารอสูรผู้มีความหยิ่งผยองให้สิ้นชีพนั่นจึงคุ้มครอง
 พวกท่าน

ตัวอย่างนี้มียมกอยู่กลางบาทที่ 1 คือ nava ชุดแรกเป็นสนธิของคำว่า
 gajendrān กับ avata ส่วนอีกชุดหนึ่งมาจากคำว่า na นิบาตแสดงความหมายปฏิเสธ
 และ va ในคำว่า vasavaḥ ซึ่งแปลว่า “เทพวสุทั้งหลาย”

ตัวอย่างยมกที่ปรากฏอยู่ต้นและท้ายบาท

mūrdhnaḥ sūlam mamaitadviphalamabhimukhaṃ saṃkarotkhātasūlam
 saṅgrāmāddūrametaddhṛtamari hariṇā manmanaḥ karṣatīva /
 garvādevaṃ kṣipantaṃ vibudhajanavibhūndaityasenādhināthaṃ
 śarvāṅī pātu yuṣmānpadabharadalanātpṛaṇato dūrayanti //83//
 “ตรีศูลที่พระศิวะตั้งกรทรวงยกขึ้นแล้วพุ่งมานั้นไร้ผลเพราะทำให้ข้าปวดหัวเท่านั้น
 จักรที่พระหริทรวงไว้ประหนึ่งจะโน้มน้ำหนักเข้าให้ไกลจากสงคราม”
 พระนางศรราวณีผู้ใช้น้ำหนักพระบาทบดขยี้สังหารจอมทัพของเหล่าเทตย์
 ผู้ดูหมิ่นพระเป็นเจ้าของทวยเทพด้วยความหยิ่งผยองเช่นนี้
 จึงคุ้มครองพวกท่านด้วยเถิด

sūlam เป็นยมกที่ปรากฏอยู่ต้นบาทและท้ายบาทที่ 1 sūla คำแรกแปลว่า
 “ความเจ็บปวด” ส่วนคำหลังแปลว่า “ตรีศูล” อารุชของพระศิวะ

srastāṅgaḥ sannaceṣṭo bhayahatavacanaḥ sannadordaṅḍasākhah
sthāṇurdrṣṭvā yamājau kṣaṇamiha saruṣaṃ **sthāṇu**revopajātaḥ /
 tasya dhvaṃsātsurārermahiṣitavapuṣo labdhamānāvakāśaḥ
 pārvatyā vāmapādaḥ śamayatu duritaṃ dāruṇaṃ vaḥ sadaiva //101//¹⁶

ตัวอย่างนี้มีมกอยู่ต้นบาทและท้ายบาทที่ 2 คือคำว่า **sthāṇu** โดยคำแรก
 แปลว่า “พระศิวะ” ส่วนอีกคำหนึ่งแปลว่า “เสา”

ตัวอย่างมกที่ปรากฏอยู่ท้ายบาทเชื่อมกับต้นบาทถัดไป

vidvajjanasamparko naṣṭeṣṭajīkātidarśanābhyudayaḥ /
 kasya na sukhāya **bhavane bhavati** mahāratnalābhaśca //8.2//
 การได้สมาคมกับคนฉลาด การได้พบญาติที่รักที่หายไป และการได้มหารัตนะ
 เหล่านี้จะไม่เป็นไปเพื่อความสุขของผู้ใดในโลกหรือ

ตัวอย่างนี้มีมกที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับ 4 คือ **bhava** โดย **bhava** ใน
bhavana แปลว่า “โลก” ส่วน **bhava** ใน **bhavati** แปลว่า “ย่อมเป็น”

vaktrāṅḃ viklavaḥ kiṃ vahaṣi bata rucaṃ skanda ṣaṅḃāṃ viṣaṅḃāṃ
 anyāḥ ṣaṅḃmātaraste bhava bhava sakalastvaṃ śarīrārddhalabdhyā /
 jihmāṃ hanmyadya kālīmiti samamasubhiḥ kaṅḃhato nirgatā **gīr**
gīrvāṅāreryayecchāmr̥dupadamr̥ditasyādrijā sāvatādvah //28//¹⁷

ตัวอย่างนี้มีมกที่เชื่อมระหว่างบาทที่ 3 กับ 4 ได้แก่ **gīrgīr** คำว่า **gīr**
 คำแรกแปลว่า “เสียง” หรือ “ถ้อยคำ” ส่วนอีกคำเป็นส่วนหนึ่งของคำว่า **gīrvāṅā**
 แปลว่า “เทวดา”

¹⁶ ดูคำแปลที่หน้า 10

¹⁷ ดูคำแปลที่หน้า 12

นอกจากนี้ยมกในร้อยกรองของพาณะยังแสดงลักษณะน่าสนใจอีกประการหนึ่ง คือ หากเป็นยมกแบบเดิมเหมือนที่ปรากฏในตำรานาฏยศาสตร์นั้น¹⁸ พาณะจะกำหนดให้ยมกนั้นมีเคลษะประกอบด้วย ดังจะเห็นได้จากยมกในร้อยกรองบทที่ 6 ในกาทมัมพรี

kaṭu kvaṇanto maladāyakāḥ khalās
tudantyaḷaṃ bandhanaśṛṅkhalā iva /
manastu sādhudhvanibhiḥ **pade pade**
haranti santo maṇinūpurā iva //6//¹⁹

จะเห็นว่า คำว่า pade pade สามารถแปลได้ 2 อย่าง คือ แปลว่า “ถ้อยคำ” ก็ได้ และแปลว่า “อย่างก้าว” ก็ได้เช่นกัน แม้คำนี้อาจพิจารณาได้ว่าเป็นยมกแบบเก่าที่เป็นการซ้ำคำที่ได้ความหมายเหมือนกันซึ่งปรากฏในตำรานาฏยศาสตร์ ต่างกับในตำราการประพันธ์สมัยหลังที่กำหนดให้ยมกต้องมีความหมายต่างกัน แต่จะเห็นได้ว่า พาณะก็เพิ่มความหมายของยมกให้แปลได้มากกว่าความหมายเดียว ทำให้การใช้ยมกของพาณะซ้อนอยู่กับเคลษะศัพทาลังการซึ่งเป็นการตกแต่งเสียงในบทประพันธ์จึงปรากฏพร้อมกันกับอรรทาลังการซึ่งเป็นความงดงามทางความหมาย ยมกในลักษณะนี้แม้จะมีตัวอย่างเดียว แต่ก็โดดเด่น และกอบปรด้วยลักษณะที่ควรแก่การพิจารณาด้วยเช่นกัน

ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นการศึกษายมกในร้อยกรองของพาณะซึ่งมีวัตถุประสงค์หลักคือเพื่อตอบคำถามว่า พาณะใช้ยมกในการประพันธ์ร้อยกรองของตนอย่างไร ผลการศึกษาดังกล่าวทำให้มองเห็นลักษณะเฉพาะของยมกที่ปรากฏได้แก่ ลักษณะที่ปรากฏซึ่งมักอยู่ใกล้กัน จำนวนพยางค์ที่ยมกปรากฏ คือ ไม่เกิน 3 พยางค์ รวมทั้งตำแหน่งที่ปรากฏซึ่งมักอยู่กลางบาท การใช้ยมกดังกล่าวจึง

¹⁸ ดูรายละเอียดในเชิงอรรถที่ 4

¹⁹ ดูคำแปลที่หน้า 9

ถือเป็นวัจนลีลาของพาดะที่สามารถนำไปใช้เป็นเกณฑ์ในการพิจารณายมกใน ร้อยกรองที่มีปัญหาเรื่องผู้แต่งต่อไปได้

บรรณานุกรม

- วชิราภรณ์ วรรณดี. (2522). *ศัพทาลังการในเรื่อง พุทธจริต ของอศิวโฆษ*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ภาควิชาภาษาตะวันออก.
- Chaudhary, Satya Deva. (1987). *Yamaka & Anuprāsa. A Dictionary of Sanskrit Poetics*. Delhi: B.R. Publishing Corporation.
- Dwivedi, R.C. (1970). *The Poetics Light: Kāvyaṅprakāśa of Mammaṅga (vol. 2)*. Delhi: Jawaharnagar.
- Fallon, Oliver. (2009). *Bhatti's Poem: The Death of Ravana*. New York: New York University Press.
- Kale, M.R. (1968). *Kadambarī by Bāṅa*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Kane, P.V. (1973). *The Harshacarita of Bāṅabhaṅga*. Bombay: Motilal Banarsidass.
- Monier-Williams, Sir Monier. (2008). *A Sanskrit English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Olivelle, Patrick. (2009). *Life of The Buddha by Ashvaghosha*. New York: New York University Press.
- Quackenbos, George Payn. (1917). *The Sanskrit Poems of Mayūra*. New York: Columbia University Press.
- Ridding, C.M. 1896. *The Kādambari of Bāṅa*. London: The Royal Asiatic Society.
- Sastry, P.V. Naganatha. (1991). *Kāvyaṅprakāśa of Bhāmaha*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Smith, David. (2009). *Princess Kādambarī (vol. 1)*. New York: New York University Press.
- Sternbach, Ludwik. (1979). On the Unknown Poetry of Bāṅa. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*. 60, 1/4, pp.109–135.
- Unni, N.P. (1998). *Nāṅyaśāstra (Vol. 3)*. Delhi: Nag Publishers.
- Warder, A.K. (1994). *Indian Kāvya Literature (vol. 4)*. Delhi: Motilal Banarsidass.